

UDK 347.441.4:339.13(575.1)(043.3)

**MAHSULOT YETKAZIB BERISH SHARTNOMALARINI BUZISH
HOLATLARIDA TARAFLARNING JAVOBGARLIGI: QIYOSIY-HUQUQIY
VA AMALIY TAHLIL**

Axunova Oysha Muxammadjonovna
oishaahunova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasi fuqarolik qonunchiligi doirasida mahsulot yetkazib berish shartnomasi majburiyatlarini buzganlik uchun javobgarlikning nazariy asoslari va amaliy qo‘llanilishi atroflicha tahlil qilinadi. Tadqiqotda milliy qonunchilik normalari xalqaro amaliyot, xususan, BMTning Tovarlarini xalqaro oldi-sotdi shartnomalari to‘g‘risidagi Konvensiyasi (Venna Konvensiyasi) va ayrim xorijiy huquqiy tizimlardagi (masalan, umumiy huquq) yondashuvlar bilan qiyoslanadi. Maqolada yetkazib beruvchi va sotib oluvchining javobgarlikka tortilishining o‘ziga xos xususiyatlari, xususan, tovarlarni to‘liq yetkazib bermaslik, sifatsiz mahsulot topshirish va to‘lov majburiyatlarini bajarmaslik oqibatlari ko‘rib chiqiladi. Tahlil natijasida neustoyka va zararlarni qoplashning o‘zaro nisbati, "jiddiy buzish" kabi baholovchi mezonlarning qo‘llanilishi hamda boy berilgan foydani isbotlashdagi mavjud muammolar aniqlanib, shartnoma intizomini mustahkamlashga qaratilgan amaliy va qonunchilikni takomillashtirish yuzasidan takliflar ilgari surilgan.

Kalit so‘zlar: mahsulot yetkazib berish shartnomasi, shartnomaning buzilishi, fuqarolik-huquqiy javobgarlik, neustoyka, zararlarni qoplash, shartnomaning jiddiy buzilishi, qiyosiy huquqshunoslik, Venna Konvensiyasi (CISG), sud amaliyoti.

KIRISH

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar aylanmasining barqarorligi va samaradorligi ko'p jihatdan xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi shartnomaviy munosabatlarning qay darajada mustahkamligiga bog'liq. Ushbu munosabatlar tizimida mahsulot yetkazib berish shartnomasi (O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi [keyingi o'rinlarda – FK] 437-m.) ishlab chiqarish va tijorat faoliyati o'rtasidagi muhim bog'lovchi bo'g'in sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu shartnomaning predmeti tadbirkorlik faoliyatida foydalanish uchun mo'ljallangan tovarlar bo'lganligi sababli, uning bajarilishidagi har qanday uzilish zanjir reaksiyasini keltirib chiqarishi, ishlab chiqarish sikllarini izdan chiqarishi va boshqa kontraktlar bo'yicha majburiyatlarning bajarilmasligiga olib kelishi mumkin. Shu sababli, shartnoma majburiyatlarini buzgan taraflarga nisbatan samarali va adolatli javobgarlik choralarining mavjudligi va ularning amaliyotda izchil qo'llanilishi iqtisodiy munosabatlar barqarorligining garovidir. Ushbu tadqiqotning maqsadi O'zbekiston qonunchiligida belgilangan javobgarlik mexanizmlarini nafaqat nazariy jihatdan tavsiflash, balki ularni xalqaro standartlar va ilg'or xorijiy tajribalar bilan qiyoslash orqali milliy huquqni qo'llash amaliyotidagi muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish yuzasidan ilmiy asoslangan yechimlarni taklif qilishdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Mahsulot yetkazib berish shartnomasi va uning oqibatlarini O'zbekiston sivilistik fanida I. B. Zokirov, O. Oqyulov kabi olimlar tomonidan tahlil qilingan (Zokirov, 2010). Aksariyat tadqiqotlar FK normalariga sharh berishga yoki Oliy sud Plenum qarorlari (sobiq Oliy Xo'jalik Sudi Plenumi, 2006) tahliliga qaratilgan. Shu bilan birga, milliy javobgarlik modelini BMTning Tovarlarni xalqaro oldi-sotdi shartnomalari to'g'risidagi Konvensiyasi (CISG) (BMT, 1980) yoki umumiy huquq (Common Law) tizimlaridagi yondashuvlar bilan chuqur qiyosiy tahlil qilish, ayniqsa neustoykaning huquqiy tabiati va "jiddiy buzish" mezonlari bo'yicha kam o'rganilgan. Ushbu maqola milliy qonunchilikdagi bo'shliqlarni xalqaro prizmadan o'tkazib baholash orqali mavjud ilmiy adabiyotlarni to'ldirishga harakat qiladi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda tizimli yondashuv, formal-yuridik (dogmatik) tahlil va qiyosiy huquqshunoslik metodlaridan keng foydalanilgan. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining mahsulot yetkazib berishga oid maxsus normalari (FK 30-bobi, 3-§) va majburiyatlar va javobgarlik to'g'risidagi umumiy qoidalari (FK 24, 25-boblar) tahlilning asosiy obyekti hisoblanadi. Qiyosiy tahlil uchun BMTning 1980 yilgi Venna Konvensiyasi (CISG) normalari hamda umumiy huquq tizimining penaltilar (jazo choralari) va zararlarni qoplashga oid fundamental tamoyillari jalb qilingan. Amaliy tahlil qismi O'zbekiston sud amaliyotiga doir rasmiy sharhlar va Oliy sud Plenumining tegishli qarorlariga asoslanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekiston fuqarolik qonunchiligi tadbirkorlik faoliyati subyektlari uchun qat'iy javobgarlik prinsipini o'rnatadi. Ya'ni, tadbirkorlik faoliyatida majburiyatini buzgan shaxs, agar bu buzilish yengib bo'lmay kuch (fors-major) oqibatida yuz berganini isbotlay olmasa, aybi bor-yo'qligidan qat'i nazar javobgar bo'ladi (FK 333-m. 3-q.). Mahsulot yetkazib berishda javobgarlik asosan ikki taraf – yetkazib beruvchi va sotib oluvchi uchun alohida ko'rinishlarda namoyon bo'ladi.

Yetkazib beruvchining javobgarligi, birinchi navbatda, tovarlarni yetkazib berish muddatlarini yoki miqdorini buzish bilan bog'liq. Tovarlarni to'liq yetkazib bermaslik yoki muddatni kechiktirish holatlarida FK 454-moddasi neustoyka (penya) undirilishini nazarda tutadi va agar shartnomada boshqacha qoida bo'lmasa, bu neustoyka majburiyat amalda bajarilgunga qadar undirilishi belgilangan. Bundan tashqari, sotib oluvchi muddati o'tkazib yuborilgan tovarlarni qabul qilishdan bosh tortishga haqli (FK 444-m.). Sifat va butlilikka oid buzilishlar alohida tartibga solingan. Sifatsiz (FK 451-m.) yoki but bo'lmagan (FK 452-m.) tovar yetkazilganda, sotib oluvchi umumiy normalarga (FK 434-m.) asosan turli talablarni qo'yishi mumkin. Biroq, mahsulot yetkazib berishning o'ziga xosligi shundaki, agar yetkazib beruvchi sifatsizlik to'g'risida xabarnoma olgandan keyin tovarni *darhol* sifatligiga almashtirsa, boshqa oqibatlardan (masalan, shartnomani bekor qilishdan) qutulib qolishi mumkin. Bu, mohiyatan, majburiyatni asl holida bajarishni (ijroni "davolash" huquqini) rag'batlantirishdir.

Sotib oluvchining javobgarligi asosan ikki majburiyatni buzish bilan bog'liq: tovarni qabul qilish va uning haqini to'lash. Tovar haqini belgilangan muddatda to'lamaslik pul majburiyatini buzish hisoblanib, FK 327-moddasiga asosan foiz to'lash majburiyatini va, agar shartnomada ko'rsatilgan bo'lsa, neustoyka to'lashga olib keladi. Tovarni qabul qilishdan asossiz bosh tortish esa o'ziga xos oqibatlariga ega. Bunday holda, sotib oluvchi tovarni mas'uliyatli saqlashga (FK 447-m.) olishi shart, bu esa uning zimmasiga tovarni saqlash va bu haqda yetkazib beruvchini xabardor qilish majburiyatini yuklaydi. Agar sotib oluvchi tovarni qabul qilmasa yoki (agar shartnomada nazarda tutilgan bo'lsa) tanlab olmasa (FK 448-m.), yetkazib beruvchi tovar haqini to'lashni talab qilishga yoki shartnomadan voz kechishga haqli bo'ladi.

Javobgarlikning eng keskin chorasi – bu shartnomani bir tomonlama bekor qilishdir. FK 455-moddasi bunga faqat shartnoma "jiddiy" buzilgan taqdirdagina yo'l qo'yilishini belgilaydi. Qonun "jiddiy buzish"ning taxminiy, ammo aniq bo'lmagan ro'yxatini beradi. Masalan, yetkazib beruvchi tomonidan sotib oluvchi uchun maqbul muddatda bartaraf qilib bo'lmaydigan kamchiliklarga ega sifatsiz tovarlar yetkazish yoki tovarlarni yetkazib berish muddatlarini *bir necha bor* buzish. Sotib oluvchi uchun esa, tovarlar haqini to'lash muddatlarini yoki tovarlarni olib ketmaslik holatlarini *bir necha bor* buzish shunday asos bo'lishi mumkin. Shartnoma shu asosda bekor qilinganda, jabrlangan taraf zararlarni o'rnini bosuvchi bitim bahosi yoki joriy bozor bahosi asosida hisoblash huquqini oladi (FK 456-m.).

Qiyosiy Tahlil: Xalqaro Amaliyot va Milliy Model

O'zbekistonning huquqiy modelini xalqaro standartlar bilan solishtirish bir qator muhim farqlar va o'xshashliklarni ko'rsatadi. Eng asosiy xalqaro hujjat – O'zbekiston ham ishtirokchi bo'lgan BMTning 1980 yilgi Venna Konvensiyasi (CISG) hisoblanadi. O'zbekiston FKdagi "jiddiy buzish" (FK 455-m.) konsepsiyasi CISGning 25-moddasida keltirilgan "fundamental breach" (shartnomaning jiddiy buzilishi) konsepsiyasiga juda yaqin. Ikkala holatda ham gap shartnomaning shunday buzilishi haqida ketmoqdaki, natijada ikkinchi taraf shartnomadan kutishga haqli bo'lgan narsadan asosan mahrum bo'ladi. Biroq, FK "jiddiy buzish"ni "bir necha bor" kabi formal belgi bilan bog'lasa, CISG

bunga ko‘proq funksional yondashadi (ya’ni, buzilishning oqibatiga baho beradi).

Ikkinchi muhim jihat – "ijroni davolash" huquqi (right to cure). Yuqorida aytilganidek, O‘zbekiston FK (451, 452-moddalar) yetkazib beruvchiga sifatsiz yoki but bo‘lmagan tovarni *darhol* almashtirish huquqini beradi. Bu huquq CISGning 37 va 48-moddalarida ham mavjud, ammo u yerda sotib oluvchiga "noo‘rin noqulaylik" yoki "oqilona bo‘lmagan kechikish" tug‘dirmaslik sharti bilan amalga oshiriladi. O‘zbekiston qonunchiligidagi "darhol" so‘zi bu borada ancha qat’iy va amaliyotda talqin qilish muammolarini keltirib chiqarishi mumkin.

Uchinchi va eng muhim farq – bu neustoyka (penalties) institutiga yondashuv. O‘zbekiston (va boshqa postsovet mamlakatlari kabi) kontinental huquq tizimi doirasida neustoykani nafaqat zararni qoplash vositasi, balki kuchli jazo (shtraf) va rag‘batlantirish funksiyasiga ega deb biladi. Aksincha, umumiy huquq (Common Law) tizimlari (Buyuk Britaniya, AQSH) "penalty clauses" (jazo shartlari) konsepsiyasini qat’iyan rad etadi. Ularning nazariyasiga ko‘ra, shartnoma huquqining maqsadi zararni qoplash (compensation), lekin jazolash (punishment) emas. Shuning uchun ular faqat "liquidated damages" (oldindan hisoblangan zararlar) – ya’ni, zararining shartnoma tuzish paytidagi oqilona, oldindan baholangan miqdorinigina tan oladilar. Agar sud shartnomadagi summani jazo (in terrorem – qo‘rqitish uchun) deb topsa, uni haqiqiy emas deb topadi. Bu yondashuvlar to‘qnashuvi xalqaro savdoda jiddiy muammolarni keltirib chiqaradi va O‘zbekistonning milliy modelining o‘ziga xosligini ko‘rsatadi.

MUHOKAMA: AMALIY MUAMMOLAR VA YECHIMLAR

Yuqoridagi nazariy va qiyosiy tahlil O‘zbekiston amaliyotida mahsulot yetkazib berish shartnomalari bo‘yicha javobgarlikni qo‘llashda bir qator tizimli muammolar mavjudligini ko‘rsatadi.

Birinchi va eng dolzarb muammo – bu neustoyka va zararlarni qoplashning o‘zaro nisbatidir. Bir tomondan, FKning umumiy qoidasi (325-m. 1-q.) neustoykani *hisobga olinadigan* (ya’ni, zararlar neustoykadan ortiq qismida qoplanadi) deb belgilaydi. Boshqa tomondan, "Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to‘g‘risida"gi Qonunning (1998) 26-moddasi kabi maxsus qonun hujjatlari ko‘pincha

neustoykani *shtraf* xususiyatiga ega (ya'ni, zarardan tashqari to'liq undiriladi) deb talqin qiladi. Bu ziddiyat sud amaliyotida noaniqlikni keltirib chiqaradi. **Yechim** sifatida, Oliy Majlis tomonidan ushbu ikki normani birxillashtirish talab etiladi. Tadbirkorlik munosabatlarida shartnoma intizomini kuchaytirish maqsadida, FKning o'ziga mahsulot yetkazib berish kabi tijorat shartnomalari uchun neustoykaning aynan *shtraf* (punitive) xususiyatga ega ekanligi haqida aniq qoida kiritish maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Ikkinchi muammo – FK 455-moddasidagi "jiddiy buzish" va "bir necha bor" kabi baholovchi mezonlarning noaniqligidir. Qonunda "bir necha bor" ikki yoki undan ortiq marta ekanligi aniqlashtirilmagan (garchi sud amaliyoti shunday talqin qilsa-da (Oliy Xo'jalik Sudi Plenumi, 2006)). "Maqbul muddatda bartaraf qilib bo'lmaydigan kamchiliklar" ham juda subyektiv tushunchadir. **Yechim** ikki yo'nalishda bo'lishi kerak. Birinchidan, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi ushbu mezonlarga aniqroq sharh beruvchi yangi qaror qabul qilishi lozim, masalan, CISG tajribasidan kelib chiqib, buzilishning oqibatlarining og'irligiga e'tibor qaratish. Ikkinchidan, tadbirkorlarning o'zlari xalqaro amaliyotdan (best practice) kelib chiqib, shartnomalarning o'zida qanday holatlar (masalan, "to'lovni 15 kundan ortiq kechiktirish" yoki "tovar partiyasining 10% dan ortig'i sifatsiz chiqishi") "jiddiy buzish" deb hisoblanishi va shartnomani bekor qilishga asos bo'lishini aniq yozishlari kerak.

Uchinchi muammo – bu boy berilgan foydani (FK 14-m. 2-q.) undirishning amalda deyarli imkonsizligidir. Masalan, yetkazib beruvchi xomashyoni kechiktirgani uchun ishlab chiqaruvchi o'zining uchinchi shaxs bilan tuzgan shartnomasini bajara olmay, katta foydadan quruq qoladi. Sudlar boy berilgan foydani isbotlash uchun juda yuqori standartlarni (sababiy bog'lanishning bevositaligi, olinadigan foydaning deyarli 100% aniq hisob-kitobi) talab qiladi. **Yechim** sifatida, sud amaliyotini o'zgartirish va CISGning 74-moddasida keltirilgan "oldindan ko'ra bilish" (foreseeability) prinsipiga yaqinlashish kerak. Ya'ni, agar jabrlangan taraf shartnoma buzilishi natijasida muayyan daromaddan mahrum bo'lganini "oqilona aniqlik" (reasonable certainty) bilan isbotlasa va shartnoma buzuvchi taraf bu zararni shartnoma tuzilayotgan paytda oldindan ko'ra bilgan bo'lsa yoki ko'ra bilishi kerak bo'lsa, boy berilgan foyda undirilishi kerak.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi mahsulot yetkazib berish shartnomalarini buzganlik uchun javobgarlikning mustahkam va an'anaviy kontinental-huquqiy modelini taqdim etadi. Yetkazib beruvchi va sotib oluvchi uchun maxsus javobgarlik choralari, shu jumladan "ijroni davolash" va "mas'uliyatli saqlash" kabi o'ziga xos institutlar mavjud. Biroq, qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, milliy model xalqaro amaliyot bilan solishtirganda ayrim muammolarga ega. Bular, asosan, neustoyka va zararlarning nisbatidagi ziddiyat, shartnomani bekor qilish asoslarining noaniqligi va boy berilgan foydani isbotlashdagi haddan tashqari qiyinchiliklardir. Ushbu maqolada taklif etilgan qonunchilikni birxillashtirish, Oliy sud tomonidan aniqroq tushuntirishlar berish va tadbirkorlar tomonidan shartnomaviy texnikaning xalqaro standartlarini qo'llash orqali O'zbekistonda shartnoma intizomini sezilarli darajada mustahkamlash, tijorat munosabatlarini yanada barqaror va oldindan bashorat qilinadigan qilish mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Birlashgan Millatlar Tashkiloti. (1980). *United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (CISG)*.
2. O'zbekiston Respublikasi Oliy Xo'jalik Sudi Plenumining 2006 yil 15 dekabrda 163-sonli "Majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik to'g'risidagi fuqarolik qonun hujjatlarini qo'llashning ayrim masalalari haqida"gi qarori.
3. O'zbekiston Respublikasining 1998 yil 29 avgustdagi "Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi 670-I-son Qonuni. (1998). *O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi*, 9-son, 170-modda.
4. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi. (1996, 29 avgust). *O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi*, 11-12-son.
5. Zokirov, I. B. (Ed.). (2010). *O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksiga sharh (Birinchi qism, II jild)*. T.: Adolat.